

-: રૂપરેખા :-

- 10.0 ઉદ્દેશો
- 10.1 પ્રસ્તાવના
- 10.2 વ્યાપારચક્રનો અર્થ
- 10.3 વ્યાપારચક્રોનું સ્વરૂપ
 - 10.3.1 મોસમી ફેરફાર
 - 10.3.2 ચક્રાકાર ફેરફાર
 - 10.3.3 લાંબાગાળાના વલણો
 - 10.3.4 આકસ્મિક ફેરફાર
- 10.4 વ્યાપારચક્રના લક્ષણો
- 10.5 વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓ
 - 10.5.1 મંદી (Depression)
 - 10.5.2 સુધારણા (Revival)
 - 10.5.3 તેજ (Prosperity)
 - 10.5.4 ઓટ (Recession)
- 10.6 વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો
 - 10.6.1 નાણાંકીય નીતિ
 - 10.6.2 રાજકોષીય નીતિ
 - 10.6.3 રાજ્યનો અંકુશ/ખાનગી રોકાણ
 - 10.6.4 આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો
 - 10.6.5 આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનઃસ્થાપન
- 10.7 સારાંશ
- 10.8 ચાવીરૂપ શબ્દો
 - સંદર્ભ પુસ્તકો
 - 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ

10.0 ઉદ્દેશો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે

- વ્યાપારચક્ર કોને કહેવામાં આવે છે તે સમજાવી શકશો.
- વ્યાપારચક્રોના સ્વરૂપ તેમજ તેમનાં લક્ષણો વિશે વિગતે ચર્ચા કરી શકશો.
- વ્યાપારચક્રોના વિવિધ તબક્કાઓ અંગેની સમજણ પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના વિવિધ ઉપાયો અંગે વિચારણા કરી શકશો.

10.1 પ્રસ્તાવના

વિકાસની પ્રક્રિયા ક્યારેય સરળ રહી નથી. વિકસિત અર્થતંત્રમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં સતત બદલાવ આવ્યા કરે છે અને તેથી જ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં આવતા આ પરિવર્તનો વિકસિત અર્થતંત્રની ખાસિયત ગણવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી મિત્રો, સામાન્યતઃ વ્યાપારચક્રો એ કોઈ કુદરતી પરિબલોમાંથી ઉદ્ભવતા નથી કે આકસ્મિક રીતે પણ આવતા નથી. પરંતુ વ્યાપારચક્રો એ કોઈ ચોક્કસ સ્વરૂપે ઉદ્ભવેલ અને ગતિવિધિ ધરાવતી આર્થિક ઘટના છે. જો આપણે યુ.એસ.એ.નું ઉદાહરણ લઈએ તો ડિસેમ્બર 1854થી લઈને જૂન 1938ના સમયગાળા દરમિયાન ત્યાં 21 જેટલા પૂર્ણ વ્યાપારચક્રો નોંધવામાં આવ્યાં હતાં. તે જ રીતે, ઈંગ્લેન્ડના આર્થિક વિકાસને ધ્યાને લઈએ તો, સ્પષ્ટ જોવા મળે છે કે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પહેલાં ઈંગ્લેન્ડમાં આજે જોવા મળે છે તેવા વ્યાપારચક્રો હતાં નહીં. ઈ.સ. 1815 પછી એટલે કે નેપોલિયનનાં યુદ્ધો બાદ ગ્રેટ બ્રિટનમાં વ્યાપારચક્રો જોવા મળ્યાં હતાં. સરળ ભાષામાં કહીએ તો વ્યાપારચક્ર એ બીજું કંઈ જ નથી પણ આવક, ઉત્પાદન, રોજગારી અથવા સમગ્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિના વિસ્તરણ અને સંકોચનની પ્રક્રિયા છે.

10.2 વ્યાપારચક્રનો અર્થ

શરૂઆતના સમયમાં વ્યાપારચક્રોને કંઈક જુદી જ રીતે રજૂ કરવામાં આવતાં હતાં અને વ્યાપારચક્રના બદલે ‘કટોકટી’ એવો શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. સમય જતાં ક્લેમન્ટ જગલરે આ ઘટનાને એક સંકલિત બાબત તરીકે સમજાવી. તેમના માટે વ્યાપારચક્રમાં સમૃદ્ધિ, કટોકટી અને પતાવાટના તબક્કાનું ક્રમશઃ સતત પુનરાવર્તન થતું હોય છે. કેટલાંક સંશોધનોના પરિણામે અર્થશાસ્ત્રીઓએ તારણ કાઢ્યું કે મોજા જેવી ગતિ (Wave like movement)નો અભ્યાસ વ્યાપારચક્રને સમજવા માટે વધુ યોગ્ય છે. ન કે કટોકટીનો અભ્યાસ.

વ્યાખ્યા :

વ્યાપારચક્રને સમજાવવા માટે વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી રીતે તેની વ્યાખ્યાઓ આપી છે. જે નીચે મુજબ છે :

પ્રો. મિચેલ તથા આર્થર બર્ન્સે તેમના પુસ્તક ‘Measuring Business Cycles’ માં જણાવ્યા મુજબ,

“વ્યાપારચક્ર એ એક જ સમયે ઘણી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં દેખાતી તેજ, ઓટ, મંદી અને સુધારણા જે અંતે બીજા વ્યાપારચક્રની તેજમાં ભળી જાય છે, તેનું બનેલું હોય છે. પરિવર્તનોનો આ ક્રમ ફરી ફરીને જોવા મળે છે. જો કે તેની સમય મર્યાદા એક કરતાં વધુ વર્ષથી માંડીને દસ બાર વર્ષની હોય છે.”

પ્રો. જે. એ. એસ્ટે :

“એક વર્ષથી વધારે સમય સુધી ચાલતી તેજ અને મંદીના મોજા જેવી આર્થિક પ્રવૃત્તિની ઉથલપાથલોને વ્યાપારચક્ર કહેવામાં આવે છે.”

પ્રો. જે. કે. મિત્રા :

“વ્યાપારચક્ર એવી ઘટના છે કે જે બધા મૂડીવાદી સમાજોમાં વધતા-ઓછા નિયમિત ક્રમમાં આવતા આર્થિક પરિવર્તનોનો નિર્દેશ કરે છે.”

પ્રો. હેન્સન :

“વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનોમાં ચક્રનો અર્થ ઘટનાઓનો ક્રમ એવો થાય છે, કે

જેનું સતત પુનરાવર્તન થયા કરે છે. પણ એકસરખા સમયગાળામાં નહીં કે એકસરખા અંશમાં પણ નહીં. અહીં ક્રમના પુનરાવર્તન પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમાં ચક્રના વિવિધ તબક્કાઓ તેજી, ઓટ, મંદી તથા સુધારણાનું એના ક્રમમાં પુનરાવર્તન થાય છે.”

પ્રો. જે.એમ. કેઈન્સ :

“વ્યાપારચક્ર એવા વેપારનો સમયગાળો છે કે જેમાં ભાવો વધતા હોય છે અને બેકારીની ટકાવારી નીચી હોય છે તથા નબળા વેપારનો સમયગાળો કે જેમાં ભાવો ઘટતા હોય છે અને બેકારીની ટકાવારી ઊંચી હોય છે તેનું બનેલું હોય છે.”

આમ, કેઈન્સના મત મુજબ વ્યાપારચક્ર એ બે ગાળાનું બનેલું હોય છે. ખીલતો વેપાર અને ભાંગતો વેપાર, જે પૈકી ખીલતા વેપારના ગાળામાં ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે અને ઉત્પાદન વધતા બેરોજગારીનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે અને ચીજવસ્તુઓ તથા સેવાની માંગમાં વધારો થતા ભાવોમાં વધારો થતો જાય છે જ્યારે ભાંગતા વેપારના સમય દરમિયાન ઉત્પાદનમાં સતત ઘટાડો જોવા મળે છે. ઉત્પાદન ઘટતા બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે અને ચીજવસ્તુઓ તથા સેવાની માંગમાં ઘટાડો થતા તેમના ભાવોમાં ઘટાડો જોવા મળે છે.

વ્યાપારચક્રોના સમય, તેમની અસરોની તીવ્રતા વગેરેમાં વિવિધતા હોવાના કારણે વ્યાપારચક્ર અંગે કોઈ ચોક્કસ નિયમ રજૂ કરી શકાય તેમ નથી. સમયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કેટલાક વ્યાપારચક્રો એક વર્ષના તો કેટલાંક બે વર્ષના પણ હોય છે. તો વળી કેટલાંક બહુ જ લાંબા સમયના પણ જોવા મળે છે. આવા લાંબા સમયગાળાનાં વ્યાપારચક્રો અંગે સૌપ્રથમ રશિયન અર્થશાસ્ત્રી કોન્ઝાટીવે સંશોધન કરેલ હોવાથી તેમણે કોન્ઝાટીવ ચક્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યાપારચક્રોનો સમયગાળો જુદો જુદો હોવા છતાં કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ તેમનો સરેરાશ સમય કાઢવાના પ્રયાસો પણ કર્યા છે. હેન્સને ઇ.સ. 1837 થી ઇ.સ. 1937 સુધીના સો વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન બાર જુદા જુદા વ્યાપારચક્રોની નોંધ કરી અને તેના આધારે વ્યાપારચક્રોનો સરેરાશ સમય 8.33 વર્ષનો ગણાવ્યો છે.

વ્યાપારચક્રો અંગે રજૂ થયેલ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ પૈકી પ્રો. મિચેલની વ્યાખ્યા વધુ સ્વીકાર્ય બની છે. આ વ્યાખ્યામાં વ્યાપારચક્રોની ત્રણ અગત્યની બાબતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે.

1. વ્યાપારચક્રો માત્ર સંગઠિત સમાજો કે જેમાં નાણાંની વપરાશ થાય છે. ત્યાં જ જોવા મળે છે.
2. વ્યાપારી સંજોગોમાં આવતા પરિવર્તનો એ વ્યાપારચક્ર છે.
3. વ્યાપાર તથા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં નિયમિત તેમજ અમુક સમયના અંતરે આવતા પરિવર્તન એ વ્યાપારચક્ર છે.

જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓમાં પ્રવર્તતા એક સર્વસામાન્ય મત મુજબ વ્યાપારચક્રનો સમયગાળો 7 થી 11 વર્ષનો હોય છે.

10.3 વ્યાપારચક્રનું સ્વરૂપ

વિદ્યાર્થી મિત્રો, વ્યાપારચક્ર કોને કહેવામાં આવે છે તે અંગે આપણે જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ જોઈ. હવે આપણે વ્યાપારચક્રના સ્વરૂપ અંગે ચર્ચા કરીએ. જો સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વ્યાપારચક્રોનું નીચે મુજબના ચાર વિભાગોમાં

વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

10.3.1 મોસમી ફેરફાર :

મોસમના ફેરફારોના પરિણામે ઉદ્ભવતા વેપારચક્રોનો સમાવેશ અહીં કરવામાં આવે છે. સમય અને સ્થળ મુજબ ઋતુઓ બદલાયા કરે છે. ઋતુમાં પરિવર્તન આવવાના પરિણામે જુદી જુદી ચીજવસ્તુઓની માંગમાં તથા પુરવઠામાં પણ ફેરફારો થતા રહે છે. જેમકે, ચોખાનો પાક બજારમાં મુખ્યત્વે શિયાળામાં આવે છે. પરિણામે શિયાળામાં બજારમાં ચોખાનો પુરવઠો વધતા તેના ભાવોમાં આ સમય દરમિયાન ઘટાડો જોવા મળે છે જ્યારે બાકીના સમયમાં તેના ભાવોમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. ભાવોમાં થતી આ વધઘટના પરિણામે અર્થતંત્રમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભરતી અને ઓટનો અનુભવ થાય છે.

કુદરતી તેમજ સામાજિક વ્યવસ્થાના લીધે અર્થતંત્રમાં અમુક સમયના અંતરે પરિવર્તનો આવે છે. જેમકે લગ્ન ગાળામાં સોના, ચાંદી, ઘરેણા, કપડાં વગેરેની માંગમાં મોટા પાયે વધારો થયેલ જોવા મળે છે. આ પ્રકારના મોસમી ફેરફારોનો સમયગાળો સામાન્ય રીતે એક વર્ષનો હોય છે. આ પ્રકારના ફેરફારોની વિપરીત અસર અર્થતંત્ર પર ન પડે તે માટે તેને અનુરૂપ અર્થવ્યવસ્થા રચી શકાય છે.

10.3.2 ચક્રાકાર ફેરફાર :

વ્યાપારચક્રો મુખ્યત્વે ચક્રાકાર સ્વરૂપના હોય છે. કેટલાક પરિબળો એવાં હોય છે કે જેના લીધે અર્થકારણમાં મોજાના જેવી (Wave like) ચડ-ઉતર અમુક સમયના અંતરે થાય છે. આ પ્રકારની ચડ-ઉતર ખૂબ જ ભારે હોય છે અને તેથી તે સમાજ માટે અસહ્ય હોય છે. આ ચડ-ઉતરનું મંદી, સુધારણા, તેજ અને ઓટ જેવા તબક્કાઓમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. આગળ જતાં, આ તબક્કાઓની આપણે વિગતવાર ચર્ચા કરવાના છીએ.

10.3.3 લાંબાગાળાના વલણો :

આર્થિક જીવન પરિવર્તનશીલ હોય છે. આથી આર્થિક જીવનમાં લાંબાગાળે પરિવર્તનો જોવા મળે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોસમી ફેરફારો ઉપરાંત લાંબાગાળાના વલણો પણ કામ કરતાં હોય છે. જેના પરિણામે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સ્થિર રહી શકતી નથી. આ વલણોના સમયગાળાની જો ચર્ચા કરીએ તો તે પેઢી દર પેઢી ચાલે તેટલો લાંબો હોય છે કે જેના અભ્યાસ દ્વારા આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની દિશા નક્કી કરી શકાય છે. જેમ કે, નવા સાધનો, ટેકનોલોજીકલ પ્રગતિ, વસ્તીમાં થતો સતત વધારો વગેરે. આ પ્રકારના પરિવર્તનો અર્થવ્યવસ્થાને ઊંચા સ્તરે લઈ જાય છે. તેથી આવા પરિવર્તનો અર્થતંત્ર માટે લાભદાયક ગણવામાં આવે છે. આવા પરિવર્તનો ઝડપી હોતા નથી પરંતુ ક્રમિક હોય છે. જેથી ઘટિત ગોઠવણીની અનુકૂળતા રહે છે.

10.3.4 આકસ્મિક ફેરફાર :

વ્યાપારચક્રોના ઉપરોક્ત ત્રણેય પ્રકારોમાં સમયની દૃષ્ટીએ કેટલાક અંશે નિયમિતતા જોવા મળે છે. પરંતુ આર્થિક જીવનમાં કેટલીકવાર કેટલીક ઉથલપાથલો અણધારી રીતે આવતી હોય છે કે જેના માટે કોઈ ચોક્કસ સમય કહી શકાતો હોતો નથી. તેમજ તેના કોઈ નિશ્ચિત કારણો પણ હોતા નથી. આમ, કેટલાક ફેરફારો આકસ્મિક અને અનિયમિત રીતે જ આવતા હોય છે. જેમકે ભૂકંપ, યુદ્ધ, દુષ્કાળ, પુર વગેરે. આવાં પરિબળો આર્થિક જીવનમાં પરિવર્તનો લાવે છે કે જેના વિશે આગાહી કરી શકાતી નથી. જો આવી ઘટનાઓને અટકાવી ન શકીએ તો તેના પરિણામોને પણ અટકાવી શકાતા નથી. પરંતુ તેનાં પરિણામો ઓછાં હાનિકારક બને તે માટે પ્રયત્નો કરી શકાય છે.

- તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ક) :
- નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ ટૂંકમાં આપો.

 1. ડિસેમ્બર 1854 થી લઈને જૂન 1938ના સમયગાળા દરમિયાન અમેરિકામાં કેટલા પૂર્ણ વ્યાપારચક્રો જોવા મળ્યા હતાં ?
 2. ગ્રેટ બ્રિટનમાં વ્યાપારચક્રો ક્યારે જોવા મળ્યા ?
 3. વ્યાપારચક્રને એક સંકલિત બાબત તરીકે કોણે ઓળખાવ્યા ?
 4. વ્યાપારચક્રને સમજવા માટે શેનો અભ્યાસ વધુ ઉપયોગી બને છે ?
 5. વ્યાપારચક્રની વધુ સ્વીકાર્ય વ્યાખ્યા જણાવો.
 6. ખીલતો વેપાર અને ભાંગતો વેપાર એટલે શું ?
 7. હેન્સનના મતે વ્યાપારચક્રોનો સરેરાશ સમય કેટલાં વર્ષનો હોય છે ?
 8. વ્યાપારચક્રનું વર્ગીકરણ કયા કયા વિભાગોમાં કરવામાં આવ્યું છે ?
 9. વ્યાપારચક્રના સંદર્ભમાં લાંબાગાળાના વલણો આર્થિક વ્યવસ્થા માટે લાભદાયક હોય છે કે કેમ ? તમારું મંતવ્ય જણાવો.
 10. મોસમી ફેરફારો એટલે શું ?
 11. વ્યાપારચક્રો મુખ્યત્વે કેવા હોય છે ?
 12. શું આકસ્મિક ફેરફારોને અટકાવી શકાય છે ? કેમ ?

- નીચેના વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે લખો.

 1. વ્યાપારચક્ર એ કુદરતી પરિબલોમાંથી ઉદ્ભવે છે.
 2. પ્રો. હેન્સને વ્યાપારચક્રને એક સંકલિત બાબત તરીકે સમજાવી.
 3. વ્યાપારચક્રમાં પરિવર્તનોનો ક્રમ પુનરાવર્તિત થતો રહે છે.
 4. કેઈન્સના મતે વ્યાપારચક્ર બે ગાળાનું બનેલું છે.
 5. વ્યાપારચક્રની સમય મર્યાદા એક વર્ષની હોય છે.
 6. લાંબાગાળાના વ્યાપારચક્રને કોન્ટ્રાટીવ ચક્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.

 1. વ્યાપારચક્રને ખીલતા વેપાર અને ભાંગતા વેપાર તરીકે કોને ઓળખાવ્યો છે ?
 (અ) એસ્ટે (બ) કેઈન્સ
 (ક) હેન્સન (ડ) મિચેલ
 2. લાંબાગાળાના વ્યાપારચક્રો અંગે સૌ પ્રથમ સંશોધન કરનાર અર્થશાસ્ત્રીનું નામ શું છે ?
 (અ) કેઈન્સ (બ) હેન્સન
 (બ) ક્લેમન્ટ જગલર (ક) કોન્ટ્રાટીવ
 3. હેન્સને સો વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન કેટલા વ્યાપારચક્રોની નોંધ કરી ?
 (અ) દસ (બ) બાર
 (ક) આઠ (ડ) ચૌદ

10.4 વ્યાપારચક્રના લક્ષણો

અગાઉ આપણે વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યાઓ તથા તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી. જેના આધારે વ્યાપારચક્રની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ તારવી શકાય.

10.4.1 ચક્રાકાર ગતિ :

વ્યાપારચક્રમાં મંદી, સુધારણા, તેજ અને ઓટ એમ આ ચારેય તબક્કાઓ ચક્રાકાર ગતિએ વારા ફરતી આવ્યા કરે છે. આ દરેક તબક્કાઓનો સમય જુદો જુદો હોય છે. સામાન્ય રીતે તેજ અને મંદીના તબક્કા લાંબા હોય છે. જ્યારે ઓટ અને સુધારણાના તબક્કા ટૂંકા હોય છે.

10.4.2 ઉદ્યોગપ્રધાન દેશમાં :

વ્યાપારચક્રો સામાન્ય રીતે, કૃષિપ્રધાન દેશો કરતાં ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં વિશેષ જોવા મળે છે. 18મી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં થયેલ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ આ બાબત સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે.

10.4.3 સમાન આકાર :

જો કોઈ પણ બે વ્યાપારચક્રોને એકબીજા સાથે સરખાવવામાં આવે તો તેમનાં આકારમાં સમાનતા જોવાં મળે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, બધા જ વ્યાપારચક્રોમાં તેજ, ઓટ, મંદી અને સુધારણા - આ ચારેય તબક્કાઓ જોવાં મળે છે. વ્યાપારચક્રોનાં આકારમાં સમાનતા હોવાં છતાં કોઈપણ બે વ્યાપારચક્રો તમામ વિગતોની દ્રષ્ટિએ એકબીજાને મળતા આવે છે એમ કહી શકાતું નથી. આથી જ પ્રો. પિગુએ કહ્યું છે કે, “વ્યાપારચક્રો જોડિયા બાળકો નહીં પણ એક જ કુટુંબના સભ્યો જેવાં હોય છે. કારણ કે કુટુંબની જેમ વર્ણવી શકાય તેવાં લક્ષણો તે ધરાવે છે.”

10.4.4 સ્વયંવિકસિત તબક્કાઓ :

તેજ અને મંદીના તબક્કાઓ વ્યાપારચક્ર સ્વયંવિકસિત હોય છે. જો અર્થતંત્રમાં એકવાર તેજની શરૂઆત થાય તો પછી ધીમે ધીમે તે વધતી જ જાય છે. એટલે કે શરૂઆતના ભાવોમાં ધીમે ધીમે વધારો થાય છે. પરંતુ સમય જતાં તે ઘોડાપુર કુગાવો બની જાય છે. તે જ રીતે જો અર્થતંત્રમાં એકવાર મંદીની શરૂઆત થાય તો તે ધીમે ધીમે વધુમાં વધુ ગહન બનતી જાય છે. આમ અર્થતંત્રમાં તેજ અને મંદીના કારણે કટોકટીની પરિસ્થિતિ સર્જાય તે પહેલાં જ કેટલાંક એવાં પરિબળો ઉદ્ભવે છે કે જેના પરિણામે તેજ અને મંદી અંકુશમાં આવે છે. આમ, અર્થતંત્રમાં તેજમાંથી ઓટ તરફ અને મંદીમાંથી સુધારણા તરફ જાતે જ ગતિ થાય છે.

10.4.5 ગતિમાં તફાવત :

વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓની ગતિમાં તફાવત જોવા મળે છે. તેજના તબક્કામાંથી મંદીના તબક્કા તરફની ગતિ વધુ ઝડપી હોય છે. ધીમે ધીમે શરૂ થયેલો ભાવવધારો તેની ઉચ્ચતમ સપાટીએ પહોંચ્યા બાદ ભાવોમાં કડાકો બોલે છે અને ભાવો એકદમ ઝડપથી ઘટવા લાગે છે. આનાથી વિપરીત મંદીના તબક્કામાંથી તેજના તબક્કા તરફ જતાં ખૂબ જ લાંબો સમય વીતી જાય છે.

10.4.6 અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં એકસાથે :

વ્યાપારચક્ર અર્થતંત્રમાં કોઈ એક પ્રવૃત્તિ પૂરતું સીમિત રહી શકતું નથી. તે એક

સાથે અનેક ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસરી જાય છે. અર્થતંત્રમાં કોઈ એક વિભાગ કે ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી તેજ કે મંદી ધીમે ધીમે સમગ્ર અર્થતંત્રમાં પ્રસરી જાય છે. કોઈપણ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિ તેનાથી વંચિત રહી શકતી નથી. જેમકે ટાયર, મોટર, સ્કૂટર, પેટ્રોલ, પોલાદનું ઉત્પાદન વગેરેમાં ભાવવધારો કે ભાવઘટાડો એક સાથે જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ વેતન, વ્યાજ, ભાડું, નફો વગેરેમાં પણ વધારો ઘટાડો એકસાથે જ જોવા મળે છે.

10.4.7 આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ :

જે રીતે વ્યાપારચક્રો કોઈ એક આર્થિક પ્રવૃત્તિ પૂરતાં મર્યાદિત રહી શકે નહિ, તેજ રીતે તે કોઈ એક દેશ પૂરતાં મર્યાદિત પણ રહી શકતા નથી. વ્યાપારચક્રોને કોઈપણ દેશની સરહદ અડચણ રૂપ બની શકતી નથી. વિદેશ વેપાર અને વિદેશી હુડિયામણની આપ-લે દ્વારા કોઈ એક દેશમાં સર્જાયેલી તેજ કે મંદી બીજા દેશમાં અને ધીમે ધીમે વિશ્વના તમામ દેશોમાં વ્યાપી જાય છે. જેનું એક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ ઈ.સ. 1929માં અમેરિકામાં ઉદ્ભવેલી મંદી છે જેણે સમય જતાં વૈશ્વિકમંદીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું અને દુનિયાનો એક પણ દેશ તેનાથી બચી શક્યો નહીં. આમ, વ્યાપારચક્રો કોઈ એક રાષ્ટ્રપૂરતા સીમિત ન રહેતા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

- તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ખ)
- નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.
- 1. વ્યાપારચક્રમાં ટૂંકા તબક્કા કયા કયા હોય છે ?
- 2. વ્યાપારચક્રોમાં તેજના તબક્કામાં મંદીના તબક્કા તરફની ગતિ કેવી હોય છે તે વર્ણવો.
- 3. ‘વ્યાપારચક્રો એક સાથે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં જોવા મળે છે.’ - તમારા શબ્દોમાં સમજાવો.
- 4. વ્યાપારચક્ર આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ કઈ રીતે ધારણ કરે છે ?
- 5. વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓ જણાવો.
- ખાલીજગ્યા પૂરો.
- 1. વ્યાપારમાં _____ અને _____ તબક્કાઓ લાંબા હોય છે.
- 2. વ્યાપારચક્રો _____ દેશોમાં વધુ જોવા મળે છે.
- સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.
- 1. નીચે પૈકી વ્યાપારચક્રનું લક્ષણ કયું છે ?

(અ) ચકાકાર ગતિ	(બ) કૃષિપ્રધાન દેશોમાં વિશેષ
(ક) આકારમાં તફાવત	(ડ) સમાન ગતિ
- 2. તેજના તબક્કામાંથી મંદીના તબક્કા તરફની ગતિ કેવી હોય છે ?

(અ) ધીમી	(બ) ઝડપી
(ક) સ્થિર	(ડ) એકપણ નહિ
- 3. મંદીના તબક્કામાંથી તેજના તબક્કા તરફની ગતિ કેવી હોય છે ?

(અ) ધીમી	(બ) ઝડપી
(ક) સ્થિર	(ડ) એકપણ નહિ

10.5 વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓ

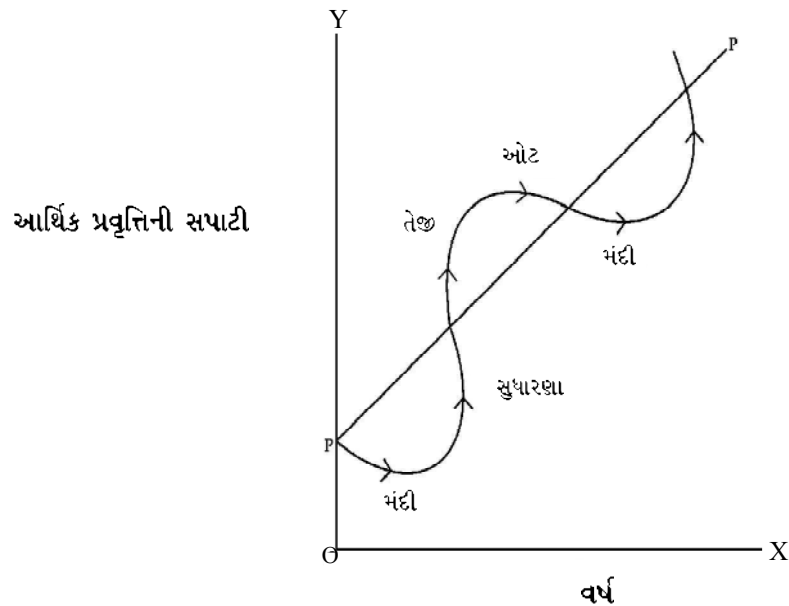
વ્યાપારચક્રના અર્થ, સ્વરૂપ અને લાક્ષણિકતાઓથી આપણે પરિચિત થયા. હવે આપણે વ્યાપારચક્રના વિવિધ તબક્કાઓ-પાસાઓ વિગતવાર સમજીએ. સામાન્ય રીતે વ્યાપારચક્ર નીચેના ચાર તબક્કાઓનું બનેલું હોય છે અને આ તબક્કાઓનું ક્રમશઃ પુનરાવર્તન થયા કરે છે.

1. મંદી
2. સુધારણા
3. તેજ
4. ઓટ

ઉપરોક્ત ચારેય તબક્કાઓનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરીએ તો નીચે મુજબનું ચિત્ર જોવા મળે છે.

1. મંદી : અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ ઘટતાં ઉત્પાદન ઘટવા લાગે છે. જેના પરિણામે રોજગારી, આવક, વસ્તુની માંગ, નફો વગેરે ઘટવા લાગે છે. જેને મંદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. સુધારણા : અર્થતંત્ર જ્યારે મંદીના તબક્કામાંથી બહાર નીકળીને તેજના તબક્કા તરફ આગળ વધે છે ત્યારે તે તબક્કાને સુધારણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ તબક્કામાં મૂડીસાધનોની માંગ વધતા રોજગારી, આવક, વસ્તુની માંગ, કિંમત, નફો વગેરેમાં વધારો થવા લાગે છે.
3. તેજ : અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધતાં ઉત્પાદન, રોજગારી અને આવકમાં વધારો થવા લાગે છે. જેના પરિણામે વસ્તુની માંગ, કિંમત, નફો વગેરે વધવા લાગે છે. જેને તેજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
4. ઓટ : અર્થતંત્રમાં વસ્તુના પ્રમાણમાં વધારો અને નાણાંના પ્રમાણમાં ઘટાડો થતા ઓટની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. અહીં મૂડીરોકાણમાં ઘટાડો થતા આવક, ઉત્પાદન, રોજગારી, નફો વગેરેમાં ઘટાડો થાય છે.

આકૃતિ 10.1

આકૃતિ 10.1માં OX રેખા પર વર્ષો તથા OY રેખા પર આર્થિક પ્રવૃત્તિના સપાટી દર્શાવેલ છે. PP રેખા એ પૂર્ણ રોજગારીની સપાટી દર્શાવે છે. જે દર્શાવે છે કે કાળક્રમે વિકાસ થતા સંજોગોમાં ફેરફાર થાય છે અને પૂર્ણ રોજગારીની સપાટી ઊંચી જાય છે. આકૃતિમાં વ્યાપારચક્રના ચારેય તબક્કાઓ દર્શાવેલ છે. જે મુજબ અર્થકારણ જ્યારે પૂર્ણ રોજગારીની સપાટીથી નીચે હોય ત્યારે જો નીચે તરફ જવાના વલણો હોય તો મંદી પણ જો ઉપર તરફ જવાના વલણો હોય તો તે સુધારણાનો તબક્કો દર્શાવે છે. તેજ રીતે જ્યારે અર્થકારણ પૂર્ણ રોજગારીની સપાટીથી ઊંચે હોય ત્યારે જો ઊંચે જવાના વલણો જોવાં મળે તો તે તેજ જો નીચે તરફ જવાના વલણો જોવાં મળે તો તે ઓટના તબક્કાનું નિર્દેશ કરે છે. હવે આપણે આ દરેક તબક્કાને વિગતવાર નીચે મુજબ સમજાએ.

10.5.1 મંદી :

સામાન્ય રીતે વ્યાપારચક્રની શરૂઆત ક્યા તબક્કાથી કરવી તે એક સમસ્યારૂપ બાબત છે. આથી જ વ્યાપારચક્રનું વર્ણન સામાન્ય રીતે મંદીના તબક્કાથી કરવામાં આવે છે. તો ચાલો, આપણે હવે મંદીના તબક્કા અંગે વધુ માહિતગાર થઈએ.

મંદી દરમિયાન સામાન્ય રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ધીમી એટલે કે મંદ હોય છે. વેપાર-ધંધાનું પ્રમાણ ઘટેલું હોવાથી ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓ પર કાપ મૂકવામાં આવે છે. પરિણામે ઓછા શ્રમિકોની જરૂરિયાત ઊભી થતા બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધે છે. શ્રમિકોનું પ્રમાણ જરૂરિયાત કરતાં વધુ હોવાથી નીચે વેતનદરે કામ કરવા માટે પણ તેઓ તૈયાર થાય છે. પરંતુ રોજગારી મેળવવામાં તેઓ સફળ થઈ શકતા નથી. વેતનદર નીચે હોવાના પરિણામે શ્રમિકોની આવકમાં ઘટાડો થતા તથા બેરોજગારીનું પ્રમાણ વધુ હોવાના કારણે તેમની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થાય છે. ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થતા વસ્તુઓની માંગમાં ઘટાડો થાય છે પરંતુ તેનો પુરવઠો વધુ હોવાના પરિણામે વસ્તુના ભાવોમાં ઘટાડો થાય છે. આથી નફાનું પ્રમાણ ઘટે છે અને મૂડીરોકાણ કરનારાઓને ઓછો નફો મળે છે. ઓછો નફો મળવાના કારણે તેઓ નવું મૂડી રોકાણ કરવા માટે ઉત્સાહી હોતા નથી. આથી બજારમાં મંદીનું વાતાવરણ ફેલાય છે. જેના પરિણામે બેન્કો પણ ધિરાણ કરવાનું જોખમ લેવા તૈયાર થતી નથી. શેરોની કિંમત ઘટતાં ડિવિડન્ડ પણ ઓછું મળે છે. આમ, મંદીના પરિણામે ચોમેર અંધકારમય વાતાવરણ ફેલાય છે.

મંદીના સમયમાં પણ કેટલીક આવશ્યક વસ્તુઓ-કામગીરીઓની માંગ રહે છે. જેના પરિણામે મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન, રોજગારી, આવક તથા ભાવો તેમની લઘુત્તમ સપાટી જાળવી શકે છે. પરંતુ આવું ક્યાં સુધી ચાલતું રહશે તે અંગે સ્પષ્ટપણે કંઈ જ કહી શકાતું નથી. પણ સમય જતાં મંદીનિવારક પરિબળો ઉદ્ભવે છે અને આશાનું કિરણ દેખાય છે. અર્થતંત્ર ધીમે ધીમે સુધારણા તરફ જતું દેખાય છે. ઉત્પાદકો, ગ્રાહકો, વેપારીઓ, બેન્ક વગેરેમાં નવી સ્ફૂર્તિનું સર્જન થાય છે અને તેઓ ઉત્સાહી જણાય છે. અર્થતંત્રમાં ફેલાયેલી નિરાશા આશાવાદનો સંચાર કરે છે અને ધીમે ધીમે અર્થતંત્ર મંદીમાંથી બહાર નીકળતું જાય છે. આમ, અર્થતંત્રમાં મંદી ક્યારેય કાયમ માટે સ્થાયી થઈ શકાતી નથી પણ સ્વયં સુધારણાને જન્મ આપે છે.

10.5.2 સુધારણા :

મંદીના તબક્કામાં આપણે જોયું કે મંદીમાંથી અર્થતંત્ર સ્વયં સુધારણા તરફ ગતિ કરે છે. જે અર્થતંત્રને તેજના તબક્કા તરફ જવા માટે પ્રેરણારૂપ બને છે. સુધારણાના તબક્કામાં સૌથી પહેલા તો મૂડીસાધનોની માંગમાં વધારો થાય છે. જેના પરિણામ બેકારીનું પ્રમાણ ઘટે છે અને શ્રમિકોની માંગ તથા આવકમાં વધારો થાય છે. પરિણામે વસ્તુઓની માંગ

અને તેમના ભાવોમાં પણ વધારો થવા લાગે છે. મૂડીરોકાણ કરનારોના નફામાં વધારો થાય છે. પરિણામે નવું મૂડીરોકાણ પ્રોત્સાહિત થાય છે અને ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે. જે રોજગારી, આવક, માંગ અને નફામાં ફરીથી વધારો કરે છે અને આ રીતે આ ચક્ર ચાલ્યા કરે છે. શેર બજાર ઉત્સાહી જણાય છે. આમ, સમગ્ર રીતે ચોમેર આશાનું વાતાવરણ ફેલાય છે.

10.5.3 તેજી :

સુધારણાના પરિણામે અર્થતંત્રમાં વિકાસની શક્યતા ઉદ્ભવે છે. આવા સમયે જે મૂડી વણવપરાયેલી હોય છે તે અને મૂડી સિવાયના સાધનોનો ઉપયોગ શક્ય બને છે. આથી વપરાશી વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થતા ઉત્પાદનમાં વધારો કરવો શક્ય બને છે. ઉત્પાદન વધતા શરૂઆતમાં વસ્તુના ભાવોમાં વધારો થતો નથી પણ પ્રાપ્ત થયેલ ઉત્પાદનશક્તિનો પૂર્ણ વપરાશ થઈ જવાથી નવા સાધનોની તંગી સર્જાય છે અને ઉત્પાદન વધારવાની પ્રક્રિયામાં વિલંબ જણાય છે. અહીં માંગ જેટલી વધે છે તેના કરતાં પુરવઠો ઓછો વધે છે અને ભાવ વધારો થવા લાગે છે. અહીં સાધન ભાવો કરતાં વસ્તુના ભાવો વધુ વધે છે. કારણ કે વ્યાજ અને ભાડું કરારી હોય છે, વેતનો વધારતા સમય લાગે છે. જો વસ્તુના ભાવોમાં વધુ વધારો થાય તો નિયોજકોના નફામાં વધુ વધારો થાય અને નિયોજકો વધુ સાહસો ખેડવા માટે તૈયાર થાય છે. મૂડીરોકાણ વધતા-અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી વગેરેમાં વધારો થાય છે અને અર્થતંત્રમાં તેજી જોવા મળે છે. તેજી પણ મંદીની જેમ અર્થતંત્રમાં કાયમી ટકી શકતી નથી. પડતીના પરિબળો જન્મે છે. ધીમે ધીમે થયેલો ભાવ વધારો તેની ઉચ્ચતમ સપાટીએ પહોંચ્યા બાદ ભાવોમાં કડાકો બોલે છે અને ધીમે ધીમે ભાવોમાં ઘટાડો થતા આવક, મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન, રોજગારી, નફો વગેરે ઘટવા લાગે છે.

અર્થતંત્રમાં સુધારણાના પરિણામે મહત્તમ મૂડીનો વપરાશ થતા રોજગારી વધતા લોકોની આવક વધે છે. જેને કારણે વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થાય છે. જ્યારે માંગ મુજબ પુરવઠામાં એટલો વધારો થતો નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં અર્થતંત્રમાં સતત ભાવવધારો જોવા મળે છે જે ફુગાવામાં પરિણામે છે.

પ્રો. કાલબર્નને આપેલી ફુગાવાની વ્યાખ્યા મુજબ, “જ્યારે વસ્તુઓ અને સેવાઓના જથ્થાના પ્રમાણ કરતાં નાણાંનો જથ્થો વધી જાય ત્યારે ફુગાવો કહેવાય.”

ફુગાવાની પરિસ્થિતિમાં વિવિધ પ્રકારનો ફુગાવો જેમ કે, માંગપ્રેરિત ફુગાવો, ખર્ચપ્રેરિત ફુગાવો, વેતનપ્રેરિત ફુગાવો, નફાપ્રેરિત ફુગાવો, વિકાસપ્રેરિત ફુગાવો, ખાદ્યજન્ય ફુગાવો, મંદીજન્ય ફુગાવો, ઘોડાવેગી ફુગાવો અસ્તિત્વમાં આવે છે. જેના કારણે અર્થતંત્ર પર વિપરીત અસર પડતી હોય છે. જેમ કે, આર્થિક વિકાસ રૂંધાય, આવકની અસમાનતામાં વધારો થાય, લેણદેણની તુલામાં ખાધ ઊભી થાય, રોજગારીમાં ઘટાડો થાય, બાંધી આવક મેળવનાર વર્ગને નુકસાન થાય, વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થાય. પરંતુ હંમેશાં આ પરિસ્થિતિ રહેતી નથી. રીઝર્વ બેન્ક દ્વારા ગુણાત્મક તેમજ પરિણામાત્મક શાખા નિયંત્રણ નીતિ અમલમાં મૂકવામાં આવતા ફુગાવાને ધીમે ધીમે નિયંત્રણમાં લાવી શકાય છે અને અર્થતંત્રના ભાવોમાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થતાં આવક, મૂડીરોકાણ, રોજગારી તથા નફો ઘટે છે અને અર્થતંત્રમાં ઓટ આવવાની શરૂઆત થાય છે.

10.5.4 ઓટ :

અર્થતંત્રમાં ઓટ આવવાના કારણે સૌથી પહેલા શેરોની કિંમત ઘટવા લાગે છે.

સટ્ટોડીયાઓએ લીધેલ લોન પરત કરવા લાગે છે. આ લોન પરત કરવા માટે તેઓ શેરોનું વેચાણ કરે છે. આથી શેરોના ભાવ વધુ ગભડે છે. વસ્તુઓના જથ્થાના આધારે ઉછીની રકમો લેનારની સહરતા ઘટવા લાગે છે. વસ્તુઓના ભાવો ઘટવાથી તેના આધારે મળતી લોનનું પ્રમાણ પણ ઘટે છે. આવા સમયે વસ્તુઓનો કેટલોક જથ્થો કાઢી નાંખી રોકડતાની લઘુત્તમ સપાટીએ જવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. આમ થતા બજારમાં વસ્તુઓનું પ્રમાણ વધતા તેના ભાવો ઘટવા લાગે છે. બેન્ક પણ પોતાનું ધિરાણ ઘટાડવાના પ્રયાસો કરે છે. આમ, અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓનું પ્રમાણ વધે છે અને નાણાંનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે. અહીં વસ્તુની કિંમત ઘટે છે પણ સાધનકિંમત સ્થિર રહેતી હોવાથી મૂડીરોકાણ કરનારાઓના નફાનું પ્રમાણ ઘટે છે જેથી મૂડીરોકાણ ઘટે છે. પરિણામે ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, નફો વગેરે ઘટવા લાગે છે અને ધીમે ધીમે અર્થતંત્ર મંદી તરફ પ્રયાણ કરે છે. આમ, મંદી, સુધારણા, તેજ અને ઓટનું ચક્ર સતત ચાલ્યા કરે છે.

- તમારી પ્રગતિ ચકાશો (ગ)
 - નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.
1. મંદીના તબક્કામાં મૂડીરોકાણ કરનારાઓને મૂડીરોકાણ કરવા માટેનો ઉત્સાહ શા માટે રહેતો નથી ?
 2. તેજના સમયમાં અર્થતંત્રમાં વસ્તુઓની કિંમતમાં ક્યારે વધારો થાય છે ?
 3. મંદીના સમયમાં વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો શા માટે થાય છે ?
 4. સટ્ટાખોરો શેરોની કિંમતને કઈ રીતે અસર કરે છે ?

10.6 વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો

મિત્રો, વ્યાપારચક્રને કોઈ પણ દેશના અર્થતંત્ર માટે હાનિકારક માનવામાં આવે છે. તેથી, વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના કેટલાક ઉપાયો હાથ ધરવા આવશ્યક બને છે. સામાન્યરીતે વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના પગલાને અર્થતંત્રમાં આર્થિક સ્થિરતા જાળવવાનાં પગલા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. નાણાંનો અર્થતંત્રમાં પ્રવેશ અને તેનો બેંકામ ઉપયોગ થવાના પરિણામે બેકારીની સમસ્યા, ફુગાવો અને વ્યાપારચક્ર ઉદ્ભવે છે. તેથી અર્થતંત્રમાં નાણાંનું યોગ્ય અને અસરકારક નિયંત્રણ થવું આવશ્યક બને છે. વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના કેટલાક અસરકારક ઉપાયો નીચે મુજબ છે:

10.6.1 નાણાંકીય નીતિ :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, આપણે બધા જાણીએ છીએ કે નાણાંકીય નીતિ એ અર્થતંત્રમાં નાણાંની કુલમાંગ અને નાણાંના કુલપુરવઠાને નિશ્ચિત વ્યાખ્યાના સંદર્ભમાં અનુરૂપ બનાવવાની કામગીરી કરે છે. નાણાંકીય નીતિનું સંચાલન દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા કરવામાં આવે છે. જ્યારે અર્થતંત્રમાં પૂર્ણરોજગારીની સ્થિતિ હોય અને ભાવોમાં સતત વધારો થતો જાય એટલે કે ફુગાવો હોય ત્યારે સંકોચનાત્મક નીતિ અપનાવવામાં આવે છે. આવા સમયે દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક અર્થતંત્રમાંથી નાણાંનો જથ્થો ઘટાડવા માટે બેન્કદરમાં વધારો, ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીઓનું વેચાણ તેમજ રોકડ અમાનતના પ્રમાણમાં વધારો જેવાં પરિમાણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે.

આ જ રીતે જ્યારે અર્થતંત્રમાં મંદી હોય ત્યારે અર્થતંત્રમાંથી મંદી નાબુદ કરવા માટે મધ્યસ્થ બેન્ક ઉપરોક્ત પગલાની વિરુદ્ધના પગલા લે છે. એટલે કે આવા સમયે મધ્યસ્થ બેન્ક ફુગાવાજન્ય નીતિ અપનાવે છે અને અર્થતંત્રમાં નાણાંના જથ્થામાં વધારો કરવા માટે

બેન્કદરમાં ઘટાડો, ખુલ્લા બજારમાં જામીનગીરીઓની ખરીદી, રોકડ અનામત પ્રમાણમાં ઘટાડો વગેરે પરિમાણાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. જોકે, નાણાંકીય નીતિના આ સાધનોની કેટલીક મર્યાદાઓ હોવાથી માત્ર પરિમાણાત્મક કે ગુણાત્મક સાધનોનાં ઉપયોગથી વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરી શકાતું નથી.

10.6.2 રાજકોષીય નીતિ :

મિત્રો, જો રાજકોષીય નીતિની વાત કરીએ તો વર્તમાન સમયમાં રાજકોષીય નીતિ એ સરકારના હાથનું એક અત્યંત શક્તિશાળી શસ્ત્ર માનવામાં આવે છે કે જેના દ્વારા અર્થતંત્રમાં આવતી તેજ-મંદીની ઘટમાળ કે વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરી શકાય છે. માત્ર એટલું જ નહિ પરંતુ તેના દ્વારા કુળાવાનો સામનો કર્યા વિના અર્થતંત્રમાં પૂર્ણરોજગારીનું સ્થાપન પણ કરી શકાય છે. જો રાજકોષીય નીતિનાં સાધનોની વાત કરીએ તો કુળાવાના સમયમાં સરકાર દ્વારા ખાનગી રોકાણને નિરુત્સાહી કરવા માટે કરવેરાના દરમાં વધારો કરવામાં આવે છે, જાહેર ખર્ચમાં ઘટાડો કરવા માટે જાહેરખર્ચને લગતાં કાર્યક્રમો મોકૂફ રાખવામાં આવે છે અને જાહેરદેવા દ્વારા લોકોની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે. આનાથી વિપરીત, મંદીની પરિસ્થિતિમાં સરકાર ખાનગી રોકાણને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે કરવેરાના દરમાં ઘટાડો કરે છે, રોજગારીમાં વધારો કરવા માટે જાહેરખર્ચને લગતાં કાર્યક્રમોનો અમલ કરી જાહેર ખર્ચમાં વધારો કરે છે અને લોકોની ખરીદશક્તિમાં વધારો કરવા માટે જાહેર દેવું પરત કરે છે. આમ, આ રીતે અર્થતંત્રમાં વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો રાજકોષીય નીતિનાં સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા સરકાર દ્વારા હાથ ધરવામાં આવે છે.

10.6.3 રાજ્યનો અંકુશ/ખાનગી રોકાણ :

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે જો સરકાર રોકાણને વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લે તો કેટલાક અંશે વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરી શકાય છે. તો વળી બીજા કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓનું એવું મંતવ્ય છે કે જો સરકાર ખાનગી રોકાણને વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના સાધન, તરીકે ઉપયોગમાં લેશે તો તેના પરિણામે ખાનગી રોકાણ નિરુત્સાહી થશે. ઓછા રોકાણના કારણે રોજગારી અને આવક બંનેમાં ઘટાડો થશે. પરંતુ કેઈન્સ જણાવે છે કે જો ખાનગી રોકાણના સાધનનો ઉપયોગ વિવેકપૂર્ણ રીતે કરવામાં આવે તો વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરી શકાય છે.

10.6.4 આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો :

વર્તમાન સમયે વિશ્વનો પ્રત્યેક દેશ અન્ય દેશો સાથે વેપારી સંબંધો ધરાવે છે. તેથી જો કોઈ એક દેશમાં તેજ કે મંદીનો ઉદ્ભવ થાય છે તો તે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દ્વારા વિશ્વના અન્ય દેશોમાં સરળતાથી ફેલાય છે. 1929માં અમેરિકામાં ઉદ્ભવેલી મંદીએ વૈશ્વિક સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. જે આનું એક શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે. આથી જ વ્યાપારચક્ર એ એક આંતરરાષ્ટ્રીય બાબત છે અને તેનો ઉકેલ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે લાવવો આવશ્યક છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનું નિયંત્રણ, આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણનું નિયંત્રણ, આંતરરાષ્ટ્રીય બીલ સ્ટોકનું નિયંત્રણ વગેરે કેટલાક ખ્યાતનામ અર્થશાસ્ત્રીઓ દ્વારા વ્યાપારચક્રને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો માનવામાં આવે છે.

10.6.4 આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનઃસ્થાપન :

કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓના મતે, વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવા માટે સંપર્ષ અર્થવ્યવસ્થાનું પુનઃનિર્માણ થવું જોઈએ. એટલે કે, ઉત્પાદનની મૂડીવાદી વ્યવસ્થાના બદલે ઉત્પાદનની

સમાજવાદી વ્યવસ્થાની સ્થાપના થવી જોઈએ. કારણ કે, સમાજવાદી અર્થવ્યવસ્થામાં તેજ-મંદીના ચક્રિય ઉતાર-ચઢાવ આવવાની શક્યતા ખૂબ જ ઓછી હોય છે, 1929માં ઉદ્ભવેલી મંદી વિશ્વના તમામ મૂડીવાદી દેશોમાં પ્રસરી રહી હતી અને જેના માઠા પરિણામો સમગ્ર વિશ્વને ભોગવવા પડ્યા હતા. આવી કટોકટીના સમયે વિશ્વના માત્ર સમાજવાદી દેશો જ તેમાંથી બાકાત રહી શક્યા હતા.

- તમારી પ્રગતિ ચકાસો. (ઘ)
- નીચેના પ્રશ્નો ટૂંકમાં જવાબ આપો.
 1. કુળાવાના સમયમાં બેન્ક દર કેવો હોય છે ?
 2. નાણાંકીય નીતિનું સંચાલન કોણ કરે છે ?
 3. મંદીના સમયમાં જાહેર ખર્ચમાં શું કરવામાં આવે છે ?
 4. કેઈન્સના મતે ખાનગી રોકાણનાં સાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?
 5. વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો જણાવો.
 6. આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનઃનિર્માણ એટલે શું ?
- સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો.
 1. વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો કેટલા છે ?

(અ) બે	(બ) ત્રણ
(ક) પાંચ	(ડ) સાત
 2. રાજકોષીય નીતિનાં સાધનો કયા છે ?

(અ) કરવેરા	(બ) જાહેર ખર્ચ
(ક) જાહેર દેવું	(ડ) ઉપરના બધા
 3. મંદીના સમયમાં કરવેરાના દરમાં શું કરવામાં આવે છે ?

(અ) વધારો	(બ) ઘટાડો
(ક) સ્થિર	(ડ) એક પણ નહિં
- નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ વિસ્તૃત રીતે આપો.
 1. વ્યાપારચક્રનું સ્વરૂપ સમજાવો.
 2. વ્યાપારચક્રની લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવો.
 3. વ્યાપારચક્રના વિવિધ તબક્કાઓ વિશે વિગતે ચર્ચો.
 4. વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત કરવાના ઉપાયો જણાવો.

10.7 સારાંશ

આ એકમમાં આપણે જોયું કે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સતત બદલાતી રહે છે. પરિણામે અર્થતંત્રમાં વ્યાપારચક્રનું સર્જન થાય છે. વ્યાપારચક્રો એ મોજા જેવી ગતિ ધરાવે છે. વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યાઓ અંગે અર્થશાસ્ત્રીઓમાં મતભેદ રહેલો જોવા મળે છે. વ્યાપારચક્રોના સમયગાળા અને તેમની અસરોની તીવ્રતામાં વિવિધતા રહેલી જોવા મળે છે. કેટલાંક વ્યાપારચક્રો 3 થી 4 વર્ષ સુધીના ટૂંકા સમયગાળાના હોય છે તો કેટલાંક 8 થી 10 વર્ષોનો લાંબો સમયગાળો ધરાવતા હોય છે. કેટલાંક વ્યાપારચક્રોની અસરોને અગાઉથી આયોજન કરીને હળવી બનાવી શકાય છે તો કેટલાંક વ્યાપારચક્રોની અસરોને હળવી કરી શકાતી નથી. વ્યાપારચક્રોની ખાસિયતો અંગે આપણે જોયું કે તે ચક્રાકાર ગતિમાં આવતાં હોય

છે. તેમના આકારમાં સમાનતા રહેલી છે પરંતુ તેમની ગતિમાં તફાવત રહેલો છે. એક સાથે અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તે દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને ખાસ કરીને ઉદ્યોગપ્રધાન દેશોમાં જોવાં મળે છે. વ્યાપારચક્ર કોઈ એક દેશ પૂરતા સીમિત ન રહેતા વિશ્વસ્તરીય બની જાય છે. પ્રત્યેક વ્યાપારચક્ર મુખ્યત્વે ચાર તબક્કાઓ મંદી, સુધારણા, તેજ અને ઓટનું બનેલું હોય છે. મંદીમાં વેપાર-ધંધા ઓછા હોવાથી ઉત્પાદન, રોજગારી, આવક, નફા, મૂડીરોકાણ વગેરેનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે. ચોમેર નિરાશાજનક વાતાવરણ બની જાય છે. મંદીમાંથી અર્થતંત્ર ધીમે ધીમે સુધારણા તરફ જાય છે અને આશાનું કિરણ દેખાય છે. જે અર્થતંત્રને તેજ તરફ ધકેલે છે અને મૂડીરોકાણ ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, નફા વગેરેમાં વધારો જન્માવે છે. તેજ અને મંદી અર્થતંત્રમાં બહુ લાંબો સમય ટકી શકતી નથી. આથી તેજમાંથી ધીમે ધીમે અર્થતંત્ર ઓટના તબક્કામાં પ્રવેશ પામે છે અને મંદીમાંથી સુધારણાના તબક્કામાં પ્રવેશ પામે છે. આ રીતે ચારેય તબક્કાઓ ચક્રાકાર ગતિએ આગળ વધતા જાય છે જેના પરિણામે વ્યાપારચક્રનું સર્જન થાય છે. નાણાંકીય નીતિ, રાજકોષીય નીતિ, ખાનગી રોકાણ, આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો તેમજ આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનઃનિર્માણ જેવા ઉપાયો દ્વારા વ્યાપારચક્રને નિયંત્રિત પણ કરી શકાય છે.

10.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

1. તેજ : જ્યારે અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ, ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, વસ્તુની માંગ, નફા વગેરેના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર (ક્રમશઃ) વધારો થતો જણાય છે ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિને તેજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. મંદી : જ્યારે અર્થતંત્રમાં ધીમે ધીમે મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે એટલે કે મૂડીરોકાણ નિરુત્સાહી બને છે ત્યારે ધીમે ધીમે ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, વસ્તુની માંગ, નફો વગેરે ઘટવા લાગે છે ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિને મંદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
3. પૂર્ણ રોજગારી : કામ કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ ધરાવનાર તમામ વ્યક્તિઓને યોગ્ય વેતનદરે રોજગારી મળી રહે તેવી પરિસ્થિતિને પૂર્ણરોજગારીની પરિસ્થિતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
4. અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ : કોઈ એક પ્રવૃત્તિ પૂરતું મર્યાદિત ન રહેતા એક સાથે અન્ય તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રસરવું તેને અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
5. સુધારણા : જ્યારે અર્થતંત્ર ખરાબ પરિસ્થિતિમાંથી સારી પરિસ્થિતિ તરફ ગતિ કરે છે ત્યારે તેને સુધારણા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
6. નાણાંકીય નીતિ : નાણાંની કુલ માંગ સાથે નાણાંના કુલ પુરવઠાને નિશ્ચિત વ્યાખ્યાના સંદર્ભ અનુરૂપ બનાવવાની નીતિને નાણાંકીય નીતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેનું સંચાલન દેશની મધ્યસ્થ બેન્ક દ્વારા કરવામાં આવે છે.
7. રાજકોષીય નીતિ : રાજકોષીય નીતિ એટલે રાજ્યના કોષ અથવા તિજોરીને લગતી નીતિ

● સંદર્ભ પુસ્તકો

1. R.F. Horrod (1936) The Trade Cycle: An Essay 1961 reprint, New York; Augustu M. Kelley
2. Simpson, Brian P. (2014) Money, Banking and the Business Cycle Volume-1, Integrating Theory and Practice, palgrave macmillan.

3. Velupillai, K. (1991) 'Theories of the Trade Cycle', Chapter-1 (Part of Book-Business Cycles), palgrave macmillan.
4. Thakkar, S. (2019). 'Samagralaxi Arthashastra', Dr. Babasaheb Ambedkar Open University, Ahmedabad.
5. <https://studylecturenates.com/control-of-business-cycle-fluctuation-measures-and-controls/>
- 'તમારી પ્રગતિ ચકાસો'ના જવાબ
 1. 21
 2. ઈ.સ. 1815 પછી એટલે કે નેપોલિયનનાં યુદ્ધો બાદ
 3. ક્લેમન્ટ જગલરે
 4. મોજા જેવી ગતિનો અભ્યાસ
 5. વિભાગ 10.2નો ત્રીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
 6. વિભાગ 10.2નો કેઈન્સની વ્યાખ્યાનો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
 7. 8.33 વર્ષ
 8. i) મોસમી ફેરફારો
ii) ચકાકાર ફેરફારો
iii) લાંબાગાળાનાં વલણો
iv) આકસ્મિક ફેરફારો એમ ચાર વિભાગોમાં વ્યાપારચક્રનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.
 9. વિભાગ 10.3.3 જુઓ
 10. વિભાગ 10.3.1 જુઓ
 11. વ્યાપારચક્રો મુખ્યત્વે ચકાકાર સ્વરૂપના હોય છે.
 12. વિભાગ 10.3.4 જુઓ
 - ખરા-ખોટા વિધાનોના જવાબ
 1. x
 2. x
 3. ✓
 4. ✓
 5. x
 6. ✓
 - સાચો વિકલ્પ પસંદ કરોના જવાબ
 1. (બ)
 2. (ડ)
 3. (બ)
 - તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ખ)
 1. ઓટ અને સુધારણાના તબક્કા
 2. ઝડપી
 3. વિભાગ 10.4.6 જુઓ
 4. વિભાગ 10.4.7 જુઓ
 5. મંદી, સુધારણા, તેજી અને ઓટ

- ખાલીજગ્યાના જવાબ
1. તેજ, મંદી
2. ઉદ્યોગપ્રધાન
- સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો ના જવાબ
1. (અ)
2. (બ)
3. (અ)
- તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ગ)
1. વિભાગ 10.5.1નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
2. વિભાગ 10.5.3 જુઓ
3. વિભાગ 10.5.1નો બીજો પેરેગ્રાફ જુઓ
4. વિભાગ 10.5.4 જુઓ
- તમારી પ્રગતિ ચકાસો (ઘ)
1. ઊંચો
2. મધ્યસ્થ બેંક
3. વધારો
4. વિવેકપૂર્ણરીતે
5. i) આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનું નિયંત્રણ
ii) આંતરરાષ્ટ્રીય રોકાણનું નિયંત્રણ
iii) આંતરરાષ્ટ્રીય બીલ સ્ટોકનું નિયંત્રણ
6. વિભાગ 10.6.5 જુઓ
- સાચો વિકલ્પ પસંદ કરોના જવાબ
1. (ક)
2. (ડ)
3. (બ)